Adam Smith ve kapitalizm

Yazar: **Hüseyin Özel** | Yayın Tarihi: 27 Ağustos 2025 | 41 Dakikalık Okuma

"Konuşmaları halk aleyhine bir komplo ya da fiyatların artırılmasına yönelik bir entrika ile biter"[2] diyen bir düşünürün liberal iktisadın bayraktarı diye sunulması da büyük bir haksızlık...

Görünmez El'in, liberallerin vurguladıklarının tersine, her zaman "en iyi" sonuçları ortaya koyacağını ileri sürmek, bir yanılsamanın ötesinde ideolojik bir çarpıtmadan başka bir şey olmayacaktır.

Analitik iktisadın kurucusu olarak bilinen Adam Smith (1723-1790), kuşkusuz, liberal iktisatçıların zikretmekten en çok zevk aldıkları düşünürdür.**[1]** Smith'in "doğal özgürlük" ve "Görünmez El" kavramları, piyasanın kendi başına bırakıldığında hem özgürlüğü hem de istikrarlı bir sosyal düzeni sağlayabileceğini ileri sürmektedir. Bununla birlikte, "nadiren biraraya gelen" iş alemi mensupları için, "konuşmaları halk aleyhine bir komplo ya da fiyatların artırılmasına yönelik bir entrika ile biter"[2] diyen bir düşünürün liberal iktisadın bayraktarı diye sunulması da büyük bir haksızlık… Adam Smith, iktisadın "kurucu babası" olmayı hak eden son derece karmaşık ve önemli bir düşünürdür; düşünceleri yalnızca yaşadığı 18. yüzyılın değil, bugünün anlaşılması bakımından da son derece önemlidir. Bunun temel nedeni, Smith'in yalnızca sanayi devriminin ve sanayi kapitalizminin doğuşuna tanıklık etmesi değil, iktisadın değer, bölüşüm ve sermaye birikimi gibi bugün de en önemli sorunlarına yönelik tarihsel bir yaklaşımı benimseyerek düşüncelerini ortaya koymuş olmasıdır.

Adam Smith'in yaşadığı dönem, bir yandan Isaac Newton'la (1642-1727) anılan Modern Bilim'in gelişimi, öte yandan Aydınlanma düşüncesinin egemen olduğu, öte yandan da Sanayi Devrimi'yle birlikte ortaya çıkan sanayi kapitalizminin gelişimiyle nitelenen bir dönemdi. Kuşkusuz, insanlık tarihindeki bu üç önemli dönüşüm birbirinden bağımsız değildi; Smith de tüm bu dönüşümlerin tam ortasında yer alan bir düşünür olarak hem döneminin önemli bir tanığı hem de bu dönüşümlere aktif olarak katkıda bulunan bir düşünürdü. Bu yüzden, bütün bu gelişmeleri bir arada, karşılıklı etkileşimleri ile ele almakta yarar var. Bu yazı içerisinde bunu yapmak olanaklı değilse de, Smith'in "Görünmez El" anlayışının gerisinde Newtoncu mekanikçi felsefesinin ve tanecik (*corpus*) ya da "atomculuk" yaklaşımının olduğunu,**[3]** İskoç Aydınlanması'nın bir üyesi olan Smith'in de üzerinde durduğu, Aydınlanma'nın temel düsturlarından birey özgürlüğü kavramının da aslında bu düşüncenin bir devamı olarak görülebileceğini, nihayet Smith'in sanayi kapitalizminin ortaya çıkardığı özgürlük ve etik sorunların çözümüne yönelik önemli saptamalarda bulunduğunu hatırlarsak, bu bağlantıları daha kolay görebiliriz. Bu yazıda da söz konusu bağlantılar Görünmez El kavrayışı ile sermaye birikim süreci bağlamında ele alınacak.

Adam Smith'in yaşadığı dönem, bir yandan Isaac Newton'la anılan Modern Bilim'in gelişimi, öte yandan Aydınlanma düşüncesinin egemen olduğu, öte yandan da Sanayi Devrimi'yle birlikte ortaya çıkan sanayi kapitalizminin gelişimiyle nitelenen bir dönemdi.

Görünmez El ve sosyal düzen

Görünmez El kavrayışı, liberal iktisat perspektifinden, piyasa sisteminin "iktisadi sorunu", yani kaynak dağıtımı sorununu herhangi bir dışsal müdahale olmaksızın kendi kendine çözebileceğini ileri sürmektedir. Dahası, bu süreç, çıkar güdüsüne dayanan değiş tokuşu temel alan piyasa sistemini, istikrarlı bir toplumsal düzeni de ortaya çıkaracaktır liberallere göre. Smith'in ünlü sözleriyle, "yemeğimizi kasabın, biracının ya da fırıncının merhametine değil, onların kendi çıkarlarını gözetmelerine borçluyuz. Onların insanlığından değil, kendilerini sevmelerine sesleniriz; onların gereksinimlerinden değil, elde edecekleri avantajdan sözederiz".**[4]**

Görünmez El kavrayışının bu iki boyutu, Adam Smith'den bu yana iktisadın disipliner sınırlarını tanımlamaktadır; anlayış, bir yandan piyasa ekonomilerinde farklı karar birimleri arasındaki koordinasyonun nasıl sağlanacağı, yani bireylerin verdikleri kararların nasıl olup da birbiriyle uyum içerisinde olacağı, öte yandan da bu uyumun aynı zamanda hiç kimse istemese ya da niyetlenmese bile nasıl olup da yaşayabilir ve istikrarlı bir ekonomik ve toplumsal düzeni ortaya çıkarabileceği üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bu bakımdan Adam Smith'in yalnızca iktisadın değil, aynı zamanda öteki toplumsal bilimlerin de kurucuları arasında yer almayı hak ettiğini söylemek olanaklı görünmektedir çünkü Smith, toplum kuramının bugün de hâlâ önemli bir ilgi alanı olan "düzen sorununa" doyurucu bir yanıt veren ilk düşünürlerden birisidir. Aslında, Smith'in bireyin, "görünmez bir el tarafından, hiçbir biçimde kendi niyetlenmediği bir hedefe doğru yönlendirilmekte"**[5]** olduğunu söylediği günden bu yana, modern toplumlardaki toplumsal içyapışkanlığı (*cohesion*) koruyan şeyin ne olduğuna ilişkin yanıtın, yani "niyetli davranışın niyetlenilmemiş sonuçları" (*unintended consequences of intentional human* action) argümanının bugün de pek değiştiği söylenemez.**[6]**

"Kendiliğinden düzen" kavrayışının, genel olarak modernitenin (hatta kapitalizmin gelişiminin) bir ürünü olduğunu söylemek olanaklı görünmektedir. 16. yüzyıldan başlayarak, Copernicus Devrimi ile ardından gelen Galileo ile Newton'un gezegenlerin ve gök cisimlerinin hareketlerini düzenleyen mekanik yasaların oluşturduğu düzen kavrayışının yerleşmesinin ardından**[7]**, insanların dünyasında da aynı türden bir düzenin var olup olmadığı sorunu, modern insanın düşüncesini yönelttiği en önemli sorunlardan birisi olmuştur. Kısaca "düzen" sorunu olarak adlandırabileceğimiz bu sorun, toplum kuramı bakımından önemini hâlâ sürdüren bir sorundur: Her birisi kendi düşüncelerine, isteklerine, çıkarlarına dayanarak davranışlarını sürdüren insanlar

bir araya geldiğinde neden bir çatışma değil de bir düzen ortaya çıkar (ya da gerçekten çıkar mı)? Smith'e göre bu sorunun yanıtı olumludur; insanı yönlendiren temel güdü olan çıkar güdüsüne dayalı "değiş tokuş eğilimi", iş bölümü yoluyla toplumsal düzeni sağlayacak ve bireylerin karşılıklı çıkarlarını bir müdahale olmadan bağdaştıracaktır.

Görünmez El eğretilemesinin öngördüğü düzen, tümüyle Newtoncu mekanik düşünceye, daha genel olarak da makine eğretilemesine dayanmaktadır. Bugün bile "piyasa mekanizması" kavramında yaşayan makine eğretilemesi, mekanik saatlerde olduğu gibi, dişlilerden oluşmuş makinalara benzer; makinayı oluşturan ve her birisi belirli bir işlevi yerine getiren, birbirleriyle mekanik nedensellik ilişkisi içinde bulunan küçük parçalar bulunmaktadır. Bütün parçalar da birlikte, sistemin önceden belirlenmiş bir amacı ya da işlevi yerine getirmesini sağlayacak biçimde işlemektedir. Görünmez El'in böyle kavramlaştırılmasının doğal bir uzantısı, makineyi oluşturan küçük parçaların makinenin işleyişi için oynadığı rolün anlaşılabilmesi için, analiz biriminin bu parçalar olarak seçilmesi zorunluluğudur. Başka deyişle, Görünmez El mekanizmasının anlaşılabilmesi, esas olarak onu oluşturan dişlilerin yani bireylerin davranışının anlaşılmasına bağlıdır. Bu birey davranışlarının analizi, bizim, makinenin bütününün işleyişini anlamamıza olanak sağlayacaktır. Zaten Smith'in kendisi de, ölümünden sonra 1795'de basılan *Astronomi Tarihi* adlı eserinde, yapmak istediğinin Newtoncu gezegenler mekaniğini topluma uygulamak olduğunu söylemektedir.**[8]**

Yine de böyle bir bakış açısının yalnızca Newton'un ortaya koyduğunu düşünmek, bir hata olur. Newton'un çağdaşı olan düşünür Leibniz'in "monadoloji" yaklaşımıyla getirdiği düzen anlayışı da, **[9]** önceden (Tanrı tarafından) kurulmuş olan, ancak işleyişi için dışarıdan herhangi bir müdahale gerektirmeyen mekanik bir düzeni tasarlamaktadır. Leibniz'in yaklaşımında, bu düzen, Descartes'in felsefesindeki madde ile ruh arasındaki ilişkileri anlatmakta kullanılan benzetmeyle, aynı anda kurulmuş olan ve işleyişini yan yana, ama birbirinden bağımsız olarak sürdüren çok sayıda saatin bulunduğu bir duruma benzer; bütün saatler aynı anda kurulmuş olduğundan, aralarındaki uyum sonsuza kadar sürecektir. Newtoncu sistemde de böyle bir tasarım vardır; gezegenler arasındaki uyum, önceden kurulmuş ve mekanik çekim kuvvetinin birarada tuttuğu, bütünüyle mekanik bir düzen ile sağlanmaktadır. Leibniz, daha da ileri giderek, Newton'un tasarımının yeterince mekanik olmadığını, Tanrının zaman zaman işe karışması gerektiğini de ileri sürüyordu.**[10]** Böyle bir düzen kavrayışının, doğanın yanı sıra toplumda da var olup olmadığı, ya da toplumdaki düzeni sağlayacak olan "çekim kuvvetinin" ne olduğu sorusunun eninde sonunda sorulması son derece doğaldı.

"

Görünmez El mekanizmasının anlaşılabilmesi, esas olarak onu oluşturan dişlilerin yani bireylerin davranışının anlaşılmasına bağlıdır. Bu birey

davranışlarının analizi, bizim, makinenin bütününün işleyişini anlamamıza olanak sağlayacaktır.

Kuşkusuz buradaki en büyük güçlük, insanların gezegenler gibi tamamıyla mekanik biçimde hareket eden nesneler olmayıp onların duygu, düşünce ve niyetlerine göre davranışlarını belirlemeleridir. Yine de bu, böyle bir düzenin toplumda da bulunamayacağı anlamına gelmez, toplumda da benzer bir düzen vardır. Aslında bu bakış açısı, Newton'dan daha da eskidir; ilk kez Thomas Hobbes'un (1588-1679) geliştirdiği, Doğal Haklar doktrinine dayanan "toplumsal sözleşme teorisi" tam da Görünmez El kavrayışının karşılığıdır. Her ne kadar Hobbes'un görüşleri, "kendiliğinden düzen" anlayışıyla çelişkili olsa da özellikle John Locke'un (1632-1704) müdahalesiyle, bu çelişkinin ortadan kaldırıldığını söylemek mümkün görünmektedir. Hobbes, 1651'de yayınlanan ünlü yapıtı *Leviathan*'da**[11]**belki de toplum kuramının hâlâ çözmeye çalıştığı sorunu ilk kez formüle etmişti: Eğer insanlar kendi çıkarlarını gözeterek davranıyorlarsa, toplumdaki düzeni sağlayan ne olacaktır? Başka deyişle, bireysel çıkar ile toplumsal çıkar arasında varolduğu düşünülen çatışma nasıl ortadan kaldırılabilir? Hobbes'a göre, insanların davranışlarının temel belirleyicisi çıkardır. Bütün insanlar, doğaları gereği eşittirler ve aynı davranışı göstermektedirler. Hobbes'un tanımladığı "doğal durum", herhangi bir devletin ya da otoritenin bulunmadığı, her insanın varlığını sürdürebilmek için bir yanda kendi özgürlüğünü korumaya, öte yanda da ötekiler üzerinde egemenlik kurmaya çalıştığı, yani kısaca herkesin herkesle savaş içinde olduğu (*bellum omnium contra omnes*), adalet ya da adaletsizliğin değil, yalnızca savaşın hüküm sürdüğü bir durumu nitelemektedir.**[12]** Ünlü "insan insanın kurdudur" (*homo homini lupus*) önermesi ile betimlenen böyle bir durum doğal olarak, insanın güvenliğinin ve toplumsal düzenin sağlanmasının olanaklı olmadığı bir durumu göstermektedir. Bu yüzden insanlar, düzeni sağlamak amacıyla bir araya gelerek yaptıkları bir "toplumsal sözleşme" ile, merkezi bir otorite (devlet) oluşturarak onun egemenliği altına girerler. Bu sözleşme ile insanlar doğal haklarını devlete devretmiş durumdadırlar; devlet de esas olarak zor yoluyla düzeni sağlamaktadır. Dolayısıyla Hobbes'a göre anarşiden kaçmanın tek yolu, despotik devlettir.

Böyle bir kavrayış, doğal olarak piyasa içerisinde hareket eden bireyin özgürlüğünden vazgeçmesi anlamına geldiğinden, bu sistemin benimseyebileceği bir kavrayış olmaktan uzaktır. Ama öte yandan da Hobbes'un insan doğasına ilişkin yaklaşımı, sistemin gerektirdiği türden bağımsız, kendi çıkarları temelinde davranan birey tipine dayanmaktadır. Bu durumda sorun, bu ikisinin uzlaştırılıp uzlaştırılamayacağı, yani birey özgürlüğünden vazgeçmeden toplumsal düzenin sağlanmasının bir yolu olup olmadığı sorunuydu. Bu soruna Locke tarafından verilen yanıt ise, bugün hâlâ liberal toplum kuramının (hatta iktisat biliminin) vazgeçemediği türden bir yanıt niteliğini korumaktadır. Locke, doğal haklar öğretisi ve toplumsal sözleşme teorisini korumuş, ancak insanların Hobbes'un düşündüğü gibi birbirlerinin "kurtları" olmasının gerekmediğini ileri sürmüştü. Locke da tıpkı Hobbes gibi insanların "doğal durumdan" çıkmak için sözleşme içine girdiklerini düşünüyordu; ancak bu doğal durum bir savaş durumu olmanın ötesinde, "insanların akıl yürütmeye dayanarak, kendilerini yargılayacak herhangi bir ortak üst otoriteye tabi olmadan

yaşadıkları", bir durumu yansıtmaktaydı. Böylesi, sadece akla ve (akla uygun nitelikteki) doğa yasalarına boyun eğen, polis ya da mahkemelere gereksinim duymayan, "erdemli anarşistlerin"**[13]** yaşadığı bir durumu anlatmasına karşın, insanların bu düzende de güvenlik içerisinde olmamaları, hâlâ her bireyin kendi yargıcı olması, kendi haklarını kendisi korumak zorunda olması yüzünden, yine toplumsal sözleşme ile devleti yaratmışlardı. Locke'a göre "politik toplumun başlangıcı, bireylerin tek bir toplum yaratmak üzere biraraya gelmeleri ve rızalarını göstermelerine bağlıdır"**[14]**. Yine de bu, bireylerin kendilerinden ayrı tutulamayan haklarından vazgeçerek bunları devlete devretmesi anlamına gelmez; aksine devlet, bu doğal hakları korumak için varolacaktır; hukuk sistemi de "doğal hukuk"a uygun olmak zorundadır. Devletin korumakla yükümlü olduğu en önemli işlevlerinden birisi de dolayısıyla, en önde gelen haklardan olan mülkiyet hakkının korunmasıdır. Bu bakımdan Locke'un bir orta yol tuttuğunu görmek olanaklıdır. Ne var ki bu da, şöyle ya da böyle, bireysel çıkar güdüsü ile toplumsal refah arasında bir çatışmanın bulunduğunun kabülü anlamına geldiğinden, tatmin edici bir toplum tasarımı olmaktan uzaktır. Burada da düzen ancak devlet tarafından sağlanabilir. Locke'un teorisinin zayıf yanı, bu iki farklı çıkarlar kümesinin birbiriyle uzlaştırılmasını sağlayan mekanizmanın ne olduğunu gösterememiş olmasıdır. Böyle bir mekanizma ise, Adam Smith tarafından ortaya konacaktı.

Aslında, Smith'den önce, Bernard de Mandeville (1670-1733), 1704 yılında basılan ünlü *Arıların Masalı (The Fable of the Bees)***[15]** adlı manzum eserinde, uygarlığın gelişiminin, erdemler yerine, erdemsizliklere dayandığı görüşünü ileri sürmüştü. Mandeville'e göre ekonomik büyüme ve refah, insanların çok çalışmaları ve tutumlu olmaları ile başkalarını düşünmeleri sonucunda değil, yalnızca kendi çıkarlarını gözeterek, tembellik ve rahatlık, lüks ve zevk düşkünlüğü sonucunda ortaya çıkmaktadır.

Böyle bir bakış açısı, aslında bir ahlâk felsefesi profesörü olan Adam Smith tarafından kabul edilemezdi; dolayısıyla Smith'in önündeki sorun, bir yandan insanların erdemli davranışları ile onların çıkar güdüleri arasında, öte yandan da bireysel çıkarlar ile toplumsal refah arasında nasıl bir uzlaşma yolu bulunabileceğiydi. Smith'i bugünlerde 1776'da basılan *Ulusların Zenginliği (The Wealth of Nations*) kitabıyla anıyorsak da onu döneminde üne kavuşturan temel yapıtı, 1759'da basılan *Ahlâki Duygular Teorisi (The Theory of Moral Sentiments)* kitabıdır. Bu kitabın genel olarak kapitalist ilişkiler yoluyla dönüşüme uğrayan geleneksel toplumdan, iş bölümü ve piyasanın egemen olduğu karmaşık bir topluma geçişin, ahlâki davranışları nasıl değiştireceği sorununa eğildiği söylenebilir. Bu kitapta, toplumu bir arada tutan Newtoncu "çekim kuvveti," Smith'in "sempati" adını verdiği duygu iken, *Ulusların Zenginliği'nde* bu, yerini çıkar güdüsüne bırakmıştır. *Ahlâki Duygular Teorisi*'nde, "sempati" kavramı, kişinin sahip olduğu, kendisini bir başkasının yerine koyarak belirli durumlarda onun ne yapabileceğini düşünebilme kapasitesine gönderme yapmaktadır.**[16]**Doğal haklar öğretisinin izleyicisi olan Smith de, insanların benzer olduklarını, herkesin aynı hak ve özelliklere sahip olduğunu düşünmektedir. Bu bakımdan insanlar, birbirlerinin davranış biçimlerini de anlayabilme yeteneğine sahiptir. Bu ise, insanların birbirlerini anlama yoluyla, hak ve özgürlüklerinin korunabileceği bir düzenin yaratılabilmesinin önkoşullarını ortaya koyacaktır. Bu bağlamda, Smith'in insan tasarımının, bireyci olmaktan çok insanı sosyal bir varlık olarak gören bir tasarım olduğunu söylemek yanlış olmaz. Buna karşılık, *Ulusların Zenginliği*

kitabında Smith, “doğal özgürlük sistemi”nin bütünüyle insanların kendi çıkarlarına dayanarak davranmaları sonucu ortaya çıkacağını ileri sürmekteydi. Bu sistem, insanların kendi çıkarlarını kollarlarken, aslında toplum refahını da artıracaklarını öngören “Görünmez El” kavrayışına dayanmaktadır. “Görünmez El”, insandaki, çıkar dürtüsünden kaynaklanan değiş tokuşa yönelik olan doğal eğilime, çıkar dürtüsüne dayanmaktadır.

Smith’in Görünmez El kavrayışı, kişisel ve sosyal “çıkar”lar arasındaki gerilimi çözmenin yanı sıra, toplum kuramında bugün de kullanılan bir hipotez olan, bireylerin “niyetli davranışlarının niyetlenilmemiş sonuçları” hipotezini de formüle etmektedir.**[17]** Smith’i sadece iktisadın değil sosyal bilimin de öncülerinden yapan bu hipoteze göre, hiç kimse, toplum refahını düşünerek davranmaz; onların gözettiği kendi bireysel çıkarlarıdır. Ancak bu davranış, onların beklemediği, ya da istemediği biçimde, toplumsal refahın da gerçekleşmesini sağlayacaktır. Bu “kendiliğinden düzenin” sağlanabilmesi için gereken baskı ya da zor değil, aksine bireysel çıkar dürtüsüne dayalı değiş tokuş etkinliğidir. Bunun dışındaki, devletten ya da başka türden bir otoriteden gelecek herhangi bir müdahaleye hem düzenin sağlanması bakımından hiç gerek yoktur hem de böyle bir müdahale kaynak dağılımını bozmasının yanında, en yüce değer olan birey özgürlüğünü de ortadan kaldıracaktır. Yani sistemin işleyişi için bütünüyle bireysel çıkar dürtüsüne güvenmek hem akıllıca hem de ahlâki bakımdan da istenir bir davranıştır.

Dolayısıyla, “Görünmez El” mekanizması, bütünüyle kendi çıkarını gözeten bireylerin davranışları sonucu, ancak onların niyetlerinden bağımsız olarak ortaya çıkmakta ve tümüyle değiş tokuş ilişkilerine dayanarak toplumsal bakımdan da istikrarlı bir düzeni ortaya çıkarmaktadır; yani Hobbes’un öngördüğünün tersine, kişinin çıkarları ile toplumun çıkarları arasında bir çatışma değil, uyum söz konusudur. Piyasa mekanizması, yalnızca ekonomik olarak değil, toplumsal olarak da dışarıdan hiçbir müdahale olmadan kendi kendine ortaya çıkan ve kendisini sorunsuzca yeniden üretme kapasitesine sahip bir mekanizma öngörmektedir.**[18]**

> Smith’in Görünmez El kavrayışı, kişisel ve sosyal “çıkar”lar arasındaki gerilimi çözmenin yanı sıra, toplum kuramında bugün de kullanılan bir hipotez olan, bireylerin “niyetli davranışlarının niyetlenilmemiş sonuçları” hipotezini de formüle etmektedir.

Aslında Görünmez El kavrayışı, kişilerin niyetleri ne olursa olsun her zaman aynı sonucun, yani etkin kaynak dağıtımı ile istikrarlı sosyal düzenin ortaya çıkacağı düşüncesi, Hegel’in ünlü “aklın

hilesi" kavramını düşündürmektedir.[19] Bireyler kendi özgür iradelerine göre davranıyor görünseler de aslında onları bu davranışlara yönelten, farkında olmadıkları ve onları daha "yüce" bir amacı gerçekleştirmeye yönelten kimi "kozmik" güçler bulunabilir. Bireylerin aslında belirli ereklerin yerine gelmesi için kullanılacak "kuklalardan" başka şeyler olmadığı böyle bir açıklama ise bizi ya Hegelci türden metafizik bir erekselciliğe ya da en azından bütün bir ekonomik ve toplumsal sistemin varoluş nedeninin kimi işlevleri yerine getirmesi olduğunu ileri süren işlevsel "açıklamalara" götürecektir. Bununla ilişkili bir başka sorun da bu erekselcilik ya da işlevselciliğin, özellikle liberal anlayışlarda, sistemin her zaman en iyi sonuçları vereceği önermesini desteklemek üzere kullanılmasına, başka deyişle, Voltaire'in *Candide* romanında, her zaman içinde yaşadığımız dünya için "bu dünya olası dünyaların en iyisidir" diyen Dr. Pangloss'un[20]bakış açısının benimsenmesine götürmesidir. Bu düzende bireylerden bütün beklenen, makinenin çalışması için belirli bir biçimde işlemesi gereken dişlilere benzer biçimde, kendi çıkarlarını gözetecek biçimde davranmaktır. Böyle bir durumda ise, kaynak dağılımında etkinsizlik ya da sosyal çatışmalar gibi "optimal olmayan" sonuçların, ya da dengesizliklerin ortaya çıkması gibi bir olasılık daha baştan göz ardı ediliyor demektir. Genellikle liberal iktisatçıların bakış açısı bu yönde olsa da Smith'in görünmez el anlayışının böyle bir biçimde yorumlanması yanlıştır; bu hipotez, niyetlenilmemiş sonuçların varlığının, bu sonuçların her zaman Panglosscu biçimde olmasını garanti etmez. Örneğin yine Smith'in öncülüğünü yaptığı, rekabetin aynı anda hem dengeye götüren hem de dengesizlik yaratan bir süreç olduğu düşüncesinde olduğu gibi, sistemin kendi işleyişinin, yine kendini "zora sokma" ya da genel olarak "düzensizlik yaratma" olasılığı, Görünmez El'in mekanik kavrayışlarında kendine yer bulamamaktadır. Klasik iktisadın ve Marx'ın sermaye birikim süreçlerinin analizlerinde benimsediği bakış açısı böyle bir bakış açısıdır ve sermaye birikim sürecinin kendi "yıkımını" beraberinde getirme eğilimini taşıdığını ortaya koymaktadır. Bunu görebilmek için, Smith'in kurucusu olduğu Klasik Politik İktisat geleneğinin analitik yapısına yakından bakmakta yarar var.

Adam Smith ve klasik politik iktisat

Genel olarak, Adam Smith'in *Ulusların Zenginliği* yapıtında, içsel gerilim ve çelişkilerin varlığına sıkça işaret edilmektedir. Bu çelişkilerden en önemlisi de kuşkusuz, *Ahlâki Duygular Teorisi* ile *Ulusların Zenginliği* kitapları arasındaki, ya da daha özgül olarak, "sempati" ilkesi ile bireysel çıkar ilkesi arasındaki çelişkidir. Bu çelişki, kimi zaman "Adam Smith Problemi" olarak da adlandırılmaktadır.[21] Liberal iktisatçılar genellikle, "sempati" ilkesinin aslında rasyonel bir sürece dayandığı, insanın kendi kendisini ötekinin yerine koyabilme kapasitesine gönderme yaptığını düşünmek yoluyla, yine rasyonel bir süreç olan bireysel çıkar güdüsünden çok da farklı olmadığını, dolayısıyla çıkar güdüsünün "ahlâkdışı" bir ilke olmasının gerekmediğini ileri sürerek bu gerilimi çözmeye yöneliyorlar. Yine de böyle bir sorunun varlığını reddetmek yanlış olacaktır. Doğan Göçmen'in[22] vurguladığı gibi, özünde tarihsel nitelikte olan bu sorun, iki farklı toplum ve insan tasarımı arasındaki çelişkiye dayanır; dahası, bu iki tasarım, özünde tarihsel niteliktedir. Göçmen'e göre, bu çelişki, "insan doğasının sosyo-psikolojik kuruluşunun ahlâki zorunlulukları ile bir ticaret toplumundaki durumumuz arasındaki bir çelişki"dir. Bu sorun, Smith'in de farkında olduğu ve çözmeye çalıştığı üzere, ticari toplumun sosyal yapısından kaynaklanmaktadır. Ne var ki, Göçmen, aynı zamanda Smith'in çözümünün, toplumun gelecekteki gelişimine ilişkin

beklentisine, ya da bir ütopyaya dayandığını düşünüyor. Smith bu ütopyada, doğal özgürlük sistemi ile ticaret toplumundaki özgürlük arasındaki gerilimi çözmeye yönelmektedir. *Ahlâki Duygular Teorisi* ile *Ulusların Zenginliği* kitapları, farklı antropolojilere sahiptir; bu antropolojiler de aslında birbirini izleyen iki farklı toplum tipine karşılık gelmektedir.

Böyle bir bakış açısından yola çıkarak, Smith'in içinde yaşadığı dönüşümlerin farkında olduğunu, birey ve onun ahlâki ilkeleri arasında ortaya çıkan çelişkileri çözmeye yöneldiğini ve *Ulusların Zenginliği*'nin bir ölçüde ütopik unsurlara da sahip olduğu söylenebilir. Bu bakımdan Smith'in hem felsefi ve iktisadi düşüncesinin hem de toplumsal anlamda bir geçiş dönemi düşünürü olduğunu söylemek yanlış olmaz. Bir yandan yaşanan dönüşümleri anlamlandırmaya çalışırken, öte yandan da bu dönüşümleri kontrol etme çabasının Smith'de kendisini gösterdiğini söylemek çok aşırı bir iddia gibi görünmüyor. Bu da Karl Polanyi'nin, piyasa sisteminin kendisinin bir ütopya olduğu, bu ütopyanın da başta Smith olmak üzere liberal iktisatçılar tarafından tasarlandığı ve devlet gücüyle uygulamaya konan bir "proje" olduğu iddiasıyla örtüşüyor. Polanyi'ye göre, "*laissez faire*'in doğal hiçbir yanı yoktu; eğer işler kendi hâline bırakılsaydı, serbest piyasalar hiçbir zaman varlık kazanamazdı" ve "*laissez faire*, bir şeyi ele geçirmek için kullanılan bir yöntem değil, ele geçirilecek şeyin kendisiydi".**[23]** Kapitalizmin kurumlaşması için "merkezi bir biçimde düzenlenen ve kontrol altında tutulan sürekli bir müdahaleciliğin sınırsız artışı" gerekliydi, çünkü "Adam Smith'in 'basit ve doğal özgürlüğünü' insan toplumuyla uyumlu kılmak son derece karışık bir işti".**[24]**

Yine de bu, Smith'in topluma yönelik komplolar tasarlayan bir düşünür olduğunu göstermez, çünkü Smith, yine Polanyi'nin söylediği gibi, toplumun politik yapısından bağımsız bir iktisadi alanın ortaya çıktığını fark eden ancak, örneğin, bu olgunun aslında "doğanın düzeni" olduğunu iddia eden 18. yüzyıl Fransız fizyokratlarının tersine, politik iktisadın öncelikle bir insan bilimi olduğunu düşünen, bu yüzden de ahlâki sorunlara öncelik veren bir düşünürdür. Malthus'un nüfus yasası ve Ricardo'nun azalan verimler ilkesi gibi tezler, kapitalizmin "doğalcı" bir temele oturtulma çabasının ürünüdürler Polanyi'ye göre. Buna karşılık Adam Smith için, "politik iktisat bir insan bilimi olmalıdır; doğa için değil, insan için doğal olanın ne olduğuyla ilgilenmelidir".**[25]** Ne var ki, iktisat daha sonra tümüyle doğal temellere oturtulacak, etik ve politik sorunlar artık iktisadın dışında tutulacaktı.

Bu düşünce kolayca genelleştirilebilir; politik iktisadın kendisi de aslında bir geçiş döneminin ürünü olduğu için, bir yandan bu doğal temelleri aramakta, öte yandan da etik sorunlardan uzak kalamamaktadır. Bu ikisi arasındaki gerilim, Smith'den Marx'a bütün politik iktisat geleneğinde kendisini göstermektedir.**[26]** Smith'in özelinde politik iktisat, bir yandan kapitalist dönüşümün gerçekleşmesine katkıda bulunurken, öte yandan da kapitalizm öncesi bakış açısını, en azından politik niteliğini korumaktadır. Aslında bu özellik, Klasik iktisada kapitalizme yönelik olarak hem eleştirel bir bakış açısı sunmakta hem de kapitalizmin işleyişinin daha iyi anlaşılmasını sağlamaktadır. Bu bakımdan Klasik düşüncenin temelinde yer alan bölüşüm sorunu, hem sermaye birikim sürecine hem de sınıflar arası etkileşim ve gerilimlere dayandığından, sosyal yapıyı da derinden etkilemektedir.

David Ricardo, ünlü *Politik İktisat ve Vergilemenin İlkeleri* yapıtında, politik iktisat biliminin temel inceleme alanının "emek, makineler ve sermayenin birlikte uygulandığı yüzeyinden elde edilen dünyanın ürününün", toplumun üç sınıfı, yani "toprak sahibi, üretimin gerçekleşmesi için gereken hisseler ya da sermayenin sahibi ve sanayide çalışan işgücü sahipleri arasındaki bölüşümü" ile bu "bölüşümü düzenleyen yasaları ortaya koymak" olduğunu belirtiyor.**[27]** Bu ayrım, bugün de politik iktisat geleneği ile yerleşik ya da Neoklasik iktisat arasındaki en temel ayrımlardan birisidir.

Politik iktisat geleneğinde, hem üretim hem de sermaye birikimi, bölüşümden bağımsız değildir, çünkü birikimin temel kaynağı olan kârlar, bölüşümle belirlenir. Dolayısıyla, "iktisadi" analizin kapsamını belirleyen de toplumun sınıfsal yapısıdır, bu yüzden de analiz, ister istemez "politik" bir nitelik taşıyacaktır. Bu yüzden, analizin temel birimi, toplumsal sınıflar ile onlar arasındaki ilişkiler olarak ortaya çıkmaktadır. Bu ilişkilerin önemli bir bölümü, toplam net ürünün yani yaratılan "artığın" toplumsal sınıflar arasındaki bölüşümünü düzenleyen ilişkiler niteliğindedir. Bu yüzden Klasik (ve Marksist) politik iktisat, toplumun bütün olarak ele alındığı, toplumdaki çeşitli unsurların birbirleriyle nasıl bir etkileşim içerisinde olduğunun incelendiği "bütüncü" (*holistic*) bir yaklaşımı dikkate almaktadır.

Klasik iktisadın temel analitik çerçevesini belirleyen "artık" düşüncesi; fiyat, değer ve bölüşüm sorununun birlikte ortaya çıkmasına yol açar. Genel olarak, toplam ürünün değeri ile "gerekli tüketim" (girdi maliyetleri) arasındaki fark olarak anlaşılan artık, kâr oranının da temel belirleyicisidir; kâr oranı, toplam artık ile gerekli tüketim yani toplam sermayenin oranı olarak ortaya çıkmaktadır.

Klasik okulun analitik çerçevesinde, üretim ve mübadele alanları birbirlerinden ayrılmakta ve asıl ağırlık üretim alanına verilmektedir. Ekonominin işleyişi açısından ağırlık verilen değişkenler, teknolojik bağımlılık ilişkileri ile kurumsal ilişkilerdir; analizin temel yapı taşları sanayiler, sektörler, süreçler ve teknolojik olarak tanımlanan süreç ve etkinliklerdir. Bu bakımdan bu çerçeve, Neoklasik çerçevenin veri olarak aldığı kurumsal yapıyı inceleyerek işe başlamakta, kurumlar arasındaki ilişki ve bağımlılıkları ve sistemin kurumsal değişmelere gösterdiği tepkileri dikkate almaktadır. Temel analiz birimi olan sınıfların sosyal hiyerarşi içerisinde bulundukları konum da bütünüyle üretim sürecine göre tanımlanmaktadır; bu sınıfların konumları üretim araçlarının mülkiyetine sahip olup olmadıklarına bağlı olarak belirlenmektedir. Esas olarak, üretimde önemli olan iki bileşen, emek ve sermayenin durumu da bu bakımdan birbirinden farklıdır. Bu çerçevede, malların üretimi, başka mallar ve emek kullanılarak üretilir; yani, her sektörün çıktısı, öteki sektörler tarafından girdi olarak kullanılmaktadır. Emeğin tek "faktör girdisi" olarak görülmesi, ilke olarak sistemdeki her şeyin emek değerleri cinsinden ifade edilebileceği anlamına gelmektedir. Buna karşılık homojen bir değer fonu olarak düşünülen sermaye, üretim araçlarındaki yasal mülkiyete göndermede bulunmaktadır. Ücretler emeğin karşılığı olarak ödenirken, sermaye birikiminin gerisindeki itici güç olan kârlar bir üretim maliyeti unsuru değildir; kâr, üretim maliyetleri dışında kalan bir "artığın" üretilmesi sonucunda ortaya çıkmaktadır. Sermayeye yapılan ödemeler bu artıktan yapılmakta ve herhangi bir mübadeleyi yansıtmamaktadır Üretilen toplam malların, kullanılmış üretim araçlarının yenilenmesi için sektörler arasında yapılması gereken alışverişten arta kalan kısmı, yani "net sosyal ürün", bu malların satışından elde edilen toplam gelirlere, bu miktar da toplam ücretler ve kâra (ve ranta) eşit olmak durumundadır. Ücretler

işgücünün tüketimi için harcanırken kârlar da kapitalistlerin tüketimi ile yatırımlara harcanmakta, bu da uzun dönemli sermaye birikimini belirlemektedir.

Ekonomiyi ilk kez, karşılıklı bağımlılık ilişkisi içindeki sektörlerden oluşan bir model olarak kavramlaştıran Fransız fizyokratik düşüncesinden etkilenen Smith, Klasik iktisadın genel çerçevesinin ortaya çıkmasında son derece önemli bir rol oynamış, artık düşüncesinin yarattığı "değerin değişmeyen ölçüsü" **[28]** sorununu ilk kez formüle etmesinin ötesinde, özellikle sermaye birikimi ve teknolojik gelişme arasındaki ilişkileri de ortaya koymuştur. Bu anlamda Smith, Klasik "araştırma programının" tanımlanmasında en önemli rolü oynayan düşünürdür.

Smith'e göre, bir malın "doğal fiyatı" (ya da Ricardo ile Marx'daki "üretim fiyatının") o malın üretimi için harcanan toprak, emek ve sermayenin fiyatları toplamına eşittir. Bu fiyatlar, piyasa fiyatlarını değil, sistemin uzun dönem denge fiyat setini tanımlamakta ve yalnızca uzun dönemde, "serbest rekabet" içerisinde ortaya çıkmaktadır. Serbest rekabet, sektörler arasındaki sermaye akımları yoluyla işlemekte ve uzun dönemde, bütün sektörlerde aynı olan tekdüze kâr oranını ortaya çıkarmaktadır. Doğal fiyatlar da bu tekdüze kâr oranı tarafından belirlenecektir. Bölüşüm payları ve teknolojik değişmeler tarafından etkilenen doğal fiyatlar, sistemin uzun dönem dengesini tanımlamaktadır. Piyasa sisteminin, uzun dönemde kâr oranlarının bütün sektörler arasında eşitleyen kâr oranına karşılık gelen, denge fiyatlarını tanımlayan "çekim merkezi" (*center of* gravity)**[29]** ile nitelenen uzun dönem dengesi, esas olarak sermayenin ekonomideki farklı sektörler arasında serbestçe hareket ettiğini öngören serbest rekabet tarafından sağlanmaktadır. Sermayenin sektörler arasındaki, yüksek kâr oranları arama biçimindeki serbestçe yer değiştirmesi, uzun dönemde farklı sektörler arasındaki kâr oranlarının birbirine eşitlenmesine yol açmakta ve sistemin denge durumuna ulaşmasını sağlamaktadır.

Bununla birlikte, serbest rekabetin bu anlamda dengeye götüren bir süreci ortaya çıkarmasına karşın, dengesizlik yaratma kapasitesi de vardır Smith'e göre. Rekabetin böyle dinamik bir rol oynayabileceği düşüncesi, *Ulusların Zenginliği*'ndeki iş bölümü tartışmasında geliştirilmektedir.**[30]** Smith, *Ulusların Zenginliği*'nin özellikle Birinci Kitabının ilk üç bölümünde, iş bölümü ile sermaye birikim sürecinin ekonomide içsel olarak yaratılmış değişmelere, hatta dengesizliklere yol açabileceğini ileri sürmektedir. Smith'e göre bu değişme ve dengesizlikler, "serbest" rekabet temelinde işleyen sermaye birikim sürecinin hem nedeni hem de aynı zamanda sonucudur. Sermaye sahipleri arasındaki, daha ucuza üretip daha fazla kâr elde etmeye çalışma biçimindeki rekabet, üretimin teknik koşulları ile iş bölümünde iyileştirmelere yol açmaktadır. İş bölümündeki gelişmeler ise, yeni teknolojilerin üretim sürecine sokulmasını sağlayarak rekabet sürecine dinamik bir özellik kazandıracaktır. Bu da Joseph A. Schumpeter'in kavramlaştırmasıyla bir tür "yaratıcı yıkım" sürecini nitelemektedir. Schumpeter'e göre, "doğası gereği, hiçbir zaman durağan olmamış ve olamayacak bir ekonomik değişim biçimi ya da yöntemi"**[31]** olan kapitalizmin temel özelliği, onun sergilediği dinamik yapıdır. Kapitalizm, sermaye birikim sürecinin sürekli olarak yeni üretim yöntemleri, yeni endüstriyel organizasyon biçimleri, yeni taşıma yöntemleri ile yeni piyasaların bulunmasını gerektiren, hatta yapısal istikrarsızlık eğilimi içeren, dinamik bir sistemdir. Sermaye birikim süreci tanım gereği, ekonomik yapının içeriden dönüştürüldüğü, eski olanın yokedilerek yerine yeni bir yapının geçirildiği bir "yaratıcı yıkım" (*creative destruction*) süreci ile nitelenmektedir.**[32]** Bu durumda, sistemin ayırdedici özelliğinin, yalnızca değiş-tokuş ya da

para ekonomisinin yaygınlığında değil, onun sermaye birikimi ve ekonomik değişme konusundaki çarpıcı performansında aranması gerekir. Bu bakımdan Smith, Marx ve Schumpeter ile birlikte, teknolojik gelişmenin kapitalist sermaye birikim sürecinde oynadığı rolün farkında olan az sayıdaki iktisatçıların ilkidir. Bunda Smith'in Sanayi Devrimi'nin ilk elden tanığı olmasının rolü de büyük kuşkusuz.

> Serbest rekabetin dengeye götüren bir süreci ortaya çıkarmasına karşın, dengesizlik yaratma kapasitesi de vardır Smith'e göre. Rekabetin böyle dinamik bir rol oynayabileceği düşüncesi, *Ulusların Zenginliği*'ndeki iş bölümü tartışmasında geliştirilmektedir.

Adam Smith ile onun kurucusu olduğu Klasik iktisat anlayışına göre, rekabetin ve sermaye birikiminin dengeye götüren rolünün yanısıra, onunla aynı anda işleyen bir dengesizlik yaratıcı rolünün de vurgulanması, kapitalizmin her zaman dengeye ve istikrara götüren bir sistem olmadığını göstermektedir. Bu bakımdan, Görünmez El'in, liberallerin vurguladıklarının tersine, her zaman "en iyi" sonuçları ortaya koyacağını ileri sürmek, bir yanılsamanın ötesinde ideolojik bir çarpıtmadan başka bir şey olmayacaktır.

Sonuç olarak Adam Smith'in görüşleri, öncelikle kapitalist bir toplumda bireyin yaşadığı dönüşüm ve gerilimlerin ele alınması gerektiğini ortaya koymaktadır. İkinci olarak, Görünmez El sürecinin, liberallerin ileri sürdüğü gibi çalışmadığı, kapitalist sermaye birikim sürecinin istikrarsız bir süreç olduğun görmek, kapitalizmin işleyişinin anlaşılması bakımından son derece önemlidir. Üçüncü olarak da, bölüşümün iktisadi sorunların temelinde yer aldığı, dolayısıyla da iktisat politikalarının geliştirilmesine bölüşüm ve sınıf ilişkilerine gerekli ağırlığın verilmesinin gerekli olduğu gerçeği, Smith'den öğrenmemiz gereken derslerin en önemlilerinden birisidir. Bugün bu sorunları aştığımızı söylemenin, ideolojik bir tutumdan başka bir şey olmadığı açıktır. Bu yüzden, iktisadın bakış açısının yeniden Smith'in öngördüğü yola geri dönmesinden başka bir seçeneğin olmadığını tekrar tekrar vurgulamak, Smith'e duyduğumuz borcun bir gereğidir.

[1] Bu yazı büyük ölçüde, yazarın şu iki yazısını temel almaktadır: Özel, "**Neden Hala Adam Smith Oku(t)mak Zorundayız**? *İktisat ve Toplum*, 81, Temmuz 2017 ve Özel, "Görünmez El" ve Adam Smith'in (Kötüye?) Kullanımı", *Görünmez Adam Smith*, M. Kara ve E. Aydınonat (der.), İstanbul: İletişim Yayınları, 2010, s. 169-196.

[2] Smith, A., *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. New York: Modern Library Edition, 1937.s. 18., Book IV Chapter VIII, s. 145, para. c27.

[3] Görünmez El anlayışının yöntembilgisel tartışması için bkz. Hüseyin Özel, "İktisat ve Sosyal Teoride 'Görünmez El' Eğretilemesi', *Amme İdaresi Dergisi*, Cilt 42, Sayı 2, Haziran 2009, s. 45-65.

[4] Adam Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, 1776, Edwin Canan Edition, New York: University of Chicago Press, 1976, s. 18.

[5] Smith, a.g.e, s. 477.

[6] Modern toplum kuramında "niyetlenilmemiş sonuçlar" hipotezinin ele alınması için bkz. Anthony Giddens, *The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration*, Cambridge: Polity Press, 1984 (Türkçe çevirisi, *Toplumun Kuruluşu: Yapılaşma Kuramının Anahatları*, çeviren. Hüseyin Özel, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınevi, 1999).

[7] Modern dönemin başındaki bilimsel gelişme ve devrimlerin, özellikle de Galileo ve Newton sistemlerinin temel özellikleri için bkz. Alexandre Koyré, *Bilim Tarihi Yazıları I,* Ankara: Tübitak Popüler Bilim Kitapları, 2000, ve Richard S. Westfall, *Modern Bilimin Oluşumu*, Ankara: Tübitak Popüler Bilim Kitapları. 1994.

[8] *Smith, Adam (1795), The History of Astronomy* – Adam Smith, *Glasgow Edition of the Works and Correspondence Vol. 3 Essays on Philosophical Subjects* [1795], *Essays on Philosophical Subjects*, W. P. D. Wightman ve J. C. Bryce (ed.), vol. III of the *Glasgow Edition of the Works and Correspondence of Adam Smith,* Indianapolis: Liberty Fund, 1982, Bölüm III.2.

[9] Bertrand Russel, (*1945*), *A History of Western Philosophy*, New York: Simon and Schuster.

[10] Leibniz, Newtonculara yönelik olarak, "Onun makinesi öylesine kusurludur ki, Tanrı inanılmaz bir biçimde onu ara sıra temizlemek, hatta bir saat yapımcısının kendi saatini onarması gibi onu onarmak, dolayısıyla da kendi işini sürekli düzelten beceriksiz bir kol işçisi gibi davranmak zorunda kalmaktadır" suçlamasını yöneltiyor [Aktaran: Edwin Arthur Burtt, *The Metaphysical Foundation of Modern Physical Science: A Historical and Critical Essay*, London: Routledge and Kegan Paul Ltd., 1924 (tıpkıbasım, Routledge 2001), s. 289].

[11] Thomas Hobbes, *Leviathan*, C. B. Macpherson (ed.), Harmondsworth: Penguin, 1968.

[12] Russel, *A History of Western Philosophy,* a.g.e. s. 550.

[13] Russel, a.g.e., s. 625.

[14] Russel, a.g.e., s. 631.

[15] Bernard de Mandeville, *The Fable of the Bees, or Private Vices, Publick Benefits*, I. Primer (ed.), New York: Capricorn Books, 1962.

[16] Gordon, S. (1991), *The History and Philosophy of Social Science*, New York: Routledge, s. 133-35.

[17] "Niyetlenilmemiş sonuçlar" hipotezinin toplum kuramındaki önemi için bkz. Giddens, *The Constitution of Society*, a.g.e., s. 9-14.

[18] Yine de Smith'in terimi kullanım biçimlerinin, bugün onunla eşleştirdiğimiz düşünceyi yüzde yüz desteklediğini söylemek yanlış olabilir. Smith, terimi, ilk olarak *Astronomi Tarihi* içinde, ilkçağ düşüncesinden söz ederken "Jüpiter'in görünmez eli" biçiminde [*The History of Astronomy* – Adam Smith, *Glasgow Edition of the Works and Correspondence Vol. 3 Essays on Philosophical Subjects* [1795], *Essays on Philosophical Subjects*, W. P. D. Wightman ve J. C. Bryce (ed.), vol. III of the *Glasgow Edition of the Works and Correspondence of Adam Smith,* Indianapolis: Liberty Fund, 1982, III.2]; daha sonra *Ahlaki Duygular Teorisi*'nde [AdamSmith, *The Theory of Moral Sentiments*, D.D. Raphael ve A.D. Macfie (ed.), Indianapolis: Liberty Classics, 1976, s. 184] gelir bölüşümünün kaynaklara bağlı olarak kendiliğinden eşitleneceğini söylerken; nihayet *Ulusların Zenginliği*'nde uluslararası ticaret bağlamında terimi kullanmaktadır. Bkz. *Theory of Moral Sentiments,* a.g.e**.,** s. 184n. Terimin içeriğindeki belirsizlikler için bkz. William D. Gramp, Gramp, W. D. (2000), "What Did Smith Mean by the Invisible Hand?" *Journal of Political Economy*, cilt 108, Sayı 31, s. 441-465.

[19] Bkz. Edna Ullmann-Margalit, "Invisible Hand and the Cunning of Reason", *Social Research*, sayı 64, no. 2, Yaz 1997, s. 181-99. Ullmann-Margalit, görünmez el ile aklın hilesinin birbirine karıştırılmaması gerektiğini, Hegel'in sözkonusu anlayışı daha çok tarihe yön veren nitelikteki tarihsel kişiliklerin davranışlarını açıklamak için kullandığını belirtmektedir.

[20] Bertrand Russel, (*History of Western Philosophy*, **a.g.e.**, s. 581) Dr. Pangloss'un aslında, "önceden kurulmuş uyum" düşüncesini savunan düşünür Leibniz'in bir karikatürü olduğunu belirtmektedir.

[21] "Adam Smith Problemi" konusunda son derece ayrıntılı ve doyurucu bir tartışma için bkz. Doğan Göçmen, *The Adam Smith Problem, Reconciling Human Nature and Society in The Theory of Moral Sentiments and Wealth of Nations, Reconciling Human Nature and Society in The Theory of Moral Sentiments and Wealth of Nations*, Londra ve New York: Tauris Academic Studies.

[22] Göçmen, *The Adam Smith Problem*, a.g.e., s. 17-18.

[23] Karl Polanyi, *The Great Transformation: The Political and Economic Origins of Our Time*, New York: Rinehart & Co., 1944, s. 139 (Türkçe çevirisi için bkz. Ayşe Buğra, *İktisatçılar ve İnsanlar*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1989).

[24] Polanyi, a.g.e., s. 140.

[25] Polanyi, a.g.e., s. 115.

[26] Politik İktisadın genel çerçevesi için bkz. Hüseyin Özel, "Politik iktisat," *İktisat ve Toplum*, sayı 140, Haziran 2022, s. 39-47.

[27] David Ricardo, Ricardo, D. (1981), *The Principles of Political Economy and Taxation*; The Works Ve Correspondence of David Ricardo, Vol. I, Edited by Pierro Sraffa, London: Royal Economic Society, 1981, s. 1.

[28] Değer Teorisi ve değerlerden fiyatlara geçiş için bkz. Hüseyin Özel, "**İktisatta Değer Teorisi Gerçekten de Gerekli mi**?" *İktisat ve Toplum*, Sayı 165, Temmuz 2024, s. 40-48.

[29] Dikkat edilirse, "çekim merkezi" kavramı, doğrudan Newtoncu düşünceden alınan bir benzetmedir.

[30] Bkz. Adam Smith, *The Wealth of Nations*, **a.g.e.**, s. 7-25.

[31] Schumpeter, *Capitalism, Socialism and Democracy*, 1943; s. 82. 5. baskı, Londra: George Allen and Unwin, 1976.

[32] Schumpeter, **a.g.e.**, s. 83.